

geheel. Natuurlijk ontbreekt het intussen niet aan samenhang met de economische en demografische achteruitgang van Delft, zoals blijkt uit de binnen alle belastingklassen optredende verarming, een daling van inkomen en vermogen en een scheiding tussen arme en rijke gedeelten van de stad. Maar zelfs dan is binnen het kwantitatief gegeven en dalende consumptiepatroon een schakering van veranderingen mogelijk onder invloed van modeverschijnselen, zowel tot uiting komend in de inrichting van de huizen, de verfijning van de eetcultuur als de kleding. In alle lagen van de bevolking volgde men in toenemende mate tijdens de achttiende eeuw de steeds veelvuldiger wisselende modevoorschriften. Deze veranderingsprocessen in de cultuuroverdracht stonden los van de verschuivingen in de welvaart en vormden daardoor vooral sociale verschijnselen. Men bevond zich te Delft dan wel in een 'stille nette plaats' maar voor en achter de gevels waren nog veel streving en beweging die op het tegendeel van een doodse plaats wezen. Het is een grote verdienste van de schrijfster ons dit zo grondig en helder, met zo vele verrassende details, te hebben aangetoond en het valt te hopen dat haar werk elders veel navolging zal vinden.

Joh. de Vries

W. J. 's Gravesande, *Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap*, C. de Pater, ed. (Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland XIII; Baarn: Ambo, 1988, 160 blz., f27,50, ISBN 90 263 0889 2); *Newtonianisme in Nederland*. Themanummer van *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, XXIX (1988-1989) i.

De bundel met teksten van de achttiende-eeuwse Nederlandse filosoof Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742) vormt het dertiende deeltje in een serie 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland' die tot doel heeft 'de eigen bijdrage van Nederland aan het wijsgerig denken door de eeuwen heen in het licht te stellen' (uit het voorwoord van de redacteurs van de reeks, M. J. Petry en J. Serna Weiland). De bijdrage van 's Gravesande aan de filosofie is inderdaad altijd onderbelicht gebleven; J. J. Poortman nam hem bijvoorbeeld niet op in zijn *Repertorium der Nederlandse wijsbegeerte* (Amsterdam, 1948). Als hij bekendheid heeft gekregen, dan vooral als beoefenaar van de natuurwetenschap en vooral als degene die het newtonianisme op het vasteland van Europa uitgedragen heeft. Het is ook niet toevallig dat 's Gravesandes bijdrage aan de filosofie wordt behandeld door een wetenschapshistoricus. C. de Pater heeft eerder een grondige studie geschreven over een collega-natuuronderzoeker van 's Gravesande, Petrus van Musschenbroek.

Nu is de tegenstelling tussen natuurwetenschap en filosofie in het begin van de achttiende eeuw natuurlijk slechts schijn: de natuurwetenschap maakte in die tijd nog deel uit van het brede gebied dat filosofie genoemd werd. 's Gravesandes specialisme heette ook 'proefondervindelijke wijsbegeerte' en zijn hoofdwerk, het uit 1720-1721 daterende *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata*, had als ondertitel: *Sive introductio ad philosophiam newtonianam*. Bovendien heeft 's Gravesande, die in 1717 hoogleraar astronomie en wiskunde in Leiden was geworden, in 1734 tevens een leeropdracht in de gehele wijsbegeerte gekregen. Ten behoeve van zijn filosofisch onderwijs in strikte zin (metafysica en logica) schreef hij een in de achttiende eeuw meermalen herdrukte en vertaalde *Introductio ad Philosophiam* (Leiden, 1736) waarin de wijsgerige implicaties van Newtons natuurwetenschap worden behandeld. Het is vooral op grond van dat leerboek dat de redacteurs van de reeks hem in hun overzicht hebben

opgenomen. In hun voorwoord schrijven zij namelijk: 'Het is vreemd dat het boek ... niet meer bekendheid heeft gekregen. In zijn soort is het verreweg het beste dat uit de achttiende eeuw tot ons is gekomen en eigenlijk is het het enige dat nog niet volledig is achterhaald door alle nieuwe inzichten in het levenswerk van Newton, dat wij aan het recente onderzoek te danken hebben' (9). Zij stellen het zelfs boven de pogingen van Locke in dezelfde richting.

In zijn lange inleiding (eigenlijk meer een zelfstandige studie over de filosofie van 's Gravesande) werkt De Pater de betekenis van 's Gravesandes wijsbegeerte uit op voornamelijk twee punten: zijn beschouwingen over de graad van zekerheid die wij aan wetenschappelijke uitspraken kunnen geven (het probleem van de mathematische versus de morele evidentie) en zijn opvattingen over de methode van de ware wetenschap (de methode van analyse en synthese). Daarbij is zijn invalshoek een zuiver historische: hij waagt zich niet aan een systematische en waarderende vergelijking met andere wijsgerige interpretaties van Newtons wetenschap, maar concentreert zijn aandacht op de invloeden die 's Gravesande heeft ondergaan en op de verschillen met Newton. De these die de serie-redacteuren in hun voorwoord lanceerden ten aanzien van 's Gravesandes plaats in de geschiedenis van de wijsbegeerte wordt dus in het boek zelf niet meer besproken. De Pater gaat niet verder dan de stelling dat 's Gravesande een onafhankelijk newtoniaan was, die niet aarzelde van Newton af te wijken als hij meende dat Newton zijn eigen methode niet consequent had gevolgd. Dat is een bescheiden visie, die van 's Gravesande niet meer maakt dan een 'doorgeefluik van newtoniaanse verworvenheden' (19).

De teksten zijn niet alleen uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien, maar ook vertaald door De Pater. Die vertalingen zijn even gedegen als de inleiding, maar die gedegenheid heeft geen schade berokkend aan de leesbaarheid, integendeel zelfs. Ten aanzien van de inleiding kan ik maar op één punt met de auteur van mening verschillen: ten onrechte wordt de bevestiging van Huygens' hypothese dat de waargenomen 'handvaten' van Saturnus in werkelijkheid ringen waren, opgevoerd als een voorbeeld van methodische synthese; in Newtons terminologie, in deze overgenomen door 's Gravesande, hoort die bevestiging van een empirische hypothese nog tot de fase van de analyse (52-53, vgl. 49).

Tegelijk met de besproken bundel is een nummer van het tijdschrift *Wijsgerig perspectief* verschenen, waarin, wederom onder het toezien oog van C. de Pater, het newtonianisme in Nederland wordt behandeld. De titel is enigszins misleidend: van de vier artikelen gaat er één over Newton, zonder dat speciaal naar zijn ontvangst in Nederland wordt verwezen, terwijl de overige drie (van De Pater, Th. Verbeek en M. Wielema) alleen over 's Gravesande gaan. Speciaal het artikel van Wielema over 's Gravesande en de metafysica verdient vermelding, omdat het een welkome aanvulling is op de eerder besproken bundel teksten met inleiding.

K. van Berkel

I. H. Enklaar, *Life and Work of Dr. J. Th. van der Kemp 1747-1811. Missionary Pioneer and Protagonist of Racial Equality in South Africa* (S.A. Biographical & Historical Studies XXVIII; Kaapstad-Rotterdam: A. A. Balkema, 1988, xi + 234 blz., f53,-, ISBN 90 6191 757 3).

Johannes Theodorus van der Kemp stamde uit een vermaard predikantengeslacht met patricische connecties. Zijn Leidse medicijnenstudie brak hij af om militair te worden. Na diverse losse verbintenissen huwde hij ver beneden zijn stand met een eenvoudige wolspinster, reisde met